

КЕРАМІЧНІ КАХЛІ БЕЗ ПОЛИВИ З РОЗКОПОК УНІВСЬКИХ МОНАСТИРІВ

*Роман БЕРЕСТ**Львівський інститут економіки і туризму,
вул. Менцинського, 8, 79007, м. Львів, Україна, e-mail: berest_liet@ukr.net*

Відзначено важливе значення керамічного виробництва в житті людства та розглянуто один із особливих його напрямів – кахлярство. Наголошено на порівняно пізньому освоєнні майстрами виробництва кахлів на землях Давньої Русі, винятковому значенні кахлярських виробів у галузі декоративно-ужиткового мистецтва, певних особливостях чернечого існування. Проаналізовано різноманітні чинники, які впливали на розвиток кахельного виробництва та зростання його суспільного значення на Українському Прикарпатті. Схарактеризовано та ілюстративно показано найтиповіші кахельні вироби, які виявлено під час археологічних розкопок Унівських монастирів. Наведено їхню класифікацію, складену за їхніми різними ознаками.

Ключові слова: археологічні дослідження, кахлі, керамічне виробництво, монастир, майстри, розкопки, кахельні вироби, пам'ятки.

Серед значного числа археологічних знахідок з розкопок Унівських монастирів, які проводили на зазначених чернечих пам'ятках упродовж 1999–2008 рр., значну групу складають кахлі. Їх здебільшого використовували для оздоблення печей. Однак широкого застосування в чернечих келіях вони не набули і знаходилися лише в окремих приміщеннях обителі. На основі низки статей “Типікону” земне життя ченця мало проходити в постійній молитві, покайнанні та убогості. Найвірогідніше, що це були общинні трапезні, які часто набували значення монастирського храму. Хронологічні рамки кахельних виробів, виявлених в Унівському монастирі, на базі відомих аналогів з с. Потелич Жовківського р-ну на Львівщині, с. Крилос Галицького р-ну та с. Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл. та інших місць можна віднести до періоду XIV–XVIII ст., що дає змогу, не тільки простежити еволюцію кахлярства від примітивних форм до створення складних мальованих зображень, покритих різнокольоровими поливами, але й допустити привізне походження кахлів.

За тривалий період розвитку в галузі керамічного виробництва сформувалася низка виробничих напрямів. Найпоширенішим серед них стало виготовлення керамічного посуду. До числа рідкісних керамічних виробів можна віднести ліпні керамічні антропоморфні та зооморфні фігурки, які знаходять на пам'ятках трипільців. Також згадаємо невеличку керамічну дитячу іграшку у вигляді пташки, яку під час розкопок у 2008 р. виявлено в житловій споруді на поселенні липицької культури біля села Ганачівка [Берест, 2013, с. 187–194].

Варто зауважити й те, що доволі високого ступеню розвитку керамічне виробництво набуло в античному світі, який, безумовно, впливав на рівень розвитку виробництв його сусідів – різноетнічних племен та народів. Згодом у добу Давньої Русі на землях Прикарпаття існувала значна кількість виробничих напрямів, які спеціалізувалися не тільки на виготовленні високоякісного посуду, але й на виробництві різноманітних керамічних виробів, наприклад, облицювальних стінних та долівкових керамічних плиток, черепиці, декоративної і звичайної цегли, водопровідних й водостічних труб, спеціальних жолобів, корит, резервуарів і ін.) [Кошовий, 1988].

Загалом слід відмітити, що кераміка є стійким, довговічним та міцним матеріалом, який часто слугує дослідникам давньої історії чи не єдиним інформативним джерелом для встановлення етнокультурної приналежності, хронологічних рамок, специфічних чи інших ознак [Берест, 2003, с. 13–18]. Тому керамічні знахідки мають надзвичайно важливе значення у виконанні науково-дослідних робіт.

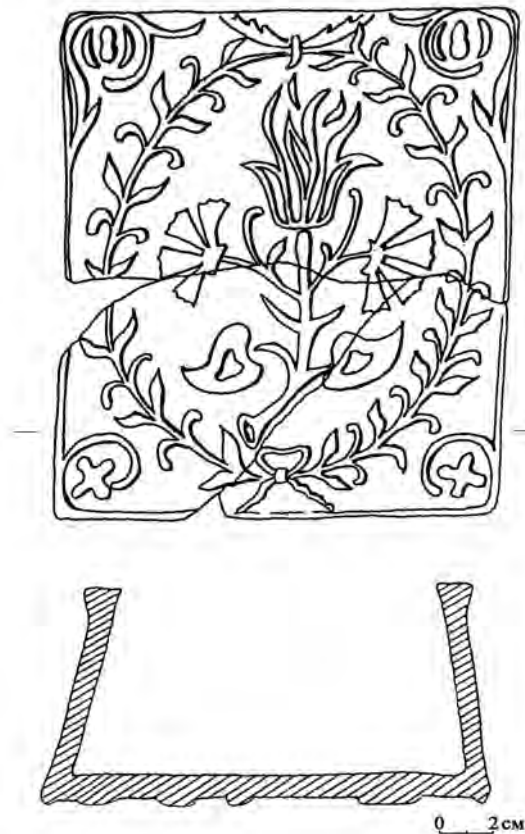

Рис. 1. Кахель XV–XVI ст. з археологічних розкопок Унівських монастирів

Fig. 1. Tiles from XV–XVI centuries from archaeological excavations of Univ cloisters

Кахлярство належить до окремої галузі керамічного виробництва, з яким має багато спільного. Зокрема, в основі виготовлення керамічних виробів лежить процес перетворення глиняної суміші під термічною дією в обезводнений силікат. На практиці існує певне співвідношення ступеня випалу виробу до рівня температури, у якій у гончарному горні відбувався завершальний технологічний процес. Оптимальна температура випалу кахлів коливається від 900 до 1200 °С. Цікаво, що навіть зараз досвідчені майстри-кахляри за кольором перерізу стінки випаленого виробу майже безпомилково можуть встановити не тільки недовипалення або перепалення виробу, але й тривалість процесу та температуру, за якої відбувався процес випалювання.

Кахлярство в системі керамології на українських землях виникло доволі пізно. Інколи етнологи його розглядають як особливий тип декоративно-ужиткового мистецтва, що дає підстави твердити про його важливе значення як специфічного виду мистецько-художньої діяльності людини. Зрештою, свідченням цьому є публікації сучасних польських дослідників про знахідки кахлів з унікальними рельєфними зображеннями, зокрема Й. Реннер [Renner, 1994, s. 21–31], А. Лубельчика [Lubelczyk, 1994, s. 76–87], С. Чопека [Czopek, 1994, s. 95–120], а також спільна публікація І. Сवेशнікова та В. Гупало про можливості датування археологічних пам'яток та речових матеріалів на підставі виявлених нумізматичних знахідок [Сवेशников, Гупало, 1994, с. 139–148] та ін.

Найчастіше кахельні вироби класифікують за їхньою формою та технологією виготовлення. Класифікація за формою дає змогу виділяти в окремі групи прямокутні, квадратні, трапецієподібні, трикутні, лицьові, кутові, карнизні, спеціальні (за формою, отворами) й інші кахлі. Водночас варто зауважити, що найбільшого поширення у кахлярстві набули плиткоподібні кахлі, які, зазвичай, на археологічних пам'ятках серед кахлів представляють наймасовіший матеріал.

Складовою частиною кахельного виробництва є кахельні перемички, листви, наріжники, системи обрамлення отворів, фасадних стінок печей і т.д. Під час розкопок в Уневі виявлено кілька кахлів з отворами. Отвори у кахлях вирізали ще в процесі формування виробу ручним способом. Форма та розмір отвору, перш за все, залежали від форми розетки. Найчастіше в кахлях зустрічаються отвори квадратної, прямокутної, овальної та округлої

форм. Враховуючи індивідуальність ручної роботи майстрів-кахлярів, можна припустити, що могли існувати й інші форми отворів.

Не менш важливою є класифікація кахлів за технологією виготовлення, де до уваги беруть не тільки склад глиняної суміші, але й спосіб формування виробу (ручний, механічний), особливості виконання випалу тощо. Найбільші групи складають теракотові та димлені кахлі.

Особливу увагу відводять класифікації кахельних виробів за типом оздоблення і декорування. Часто автори публікацій виділяють вироби без поливи та з поливою (іноді зустрічаються кахлі, які декоровані двома і більше поливами), з нанесеним малюнком, рельєфною орнаментациєю або покриті кольоровими емалями чи ангобами. Такі кахлі ще називають мальованими або народною майолікою.

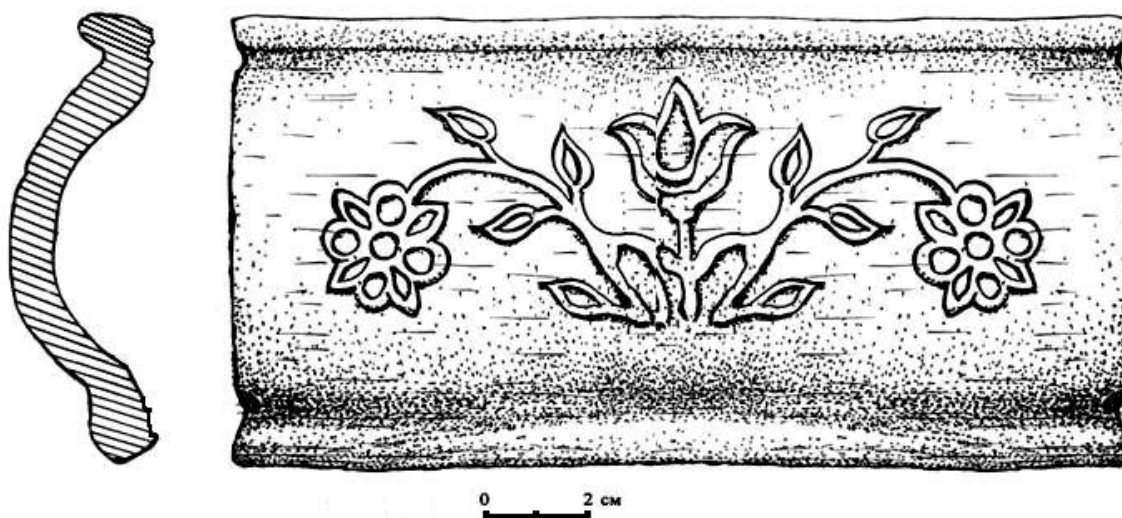

Рис. 2. Кахель XVI–XVII ст. з археологічних розкопок Унівських монастирів

Fig. 2. Tiles from XVI–XVII centuries from archaeological excavations of Univ cloisters

Важливою складовою частиною кахля є його румпа. Вона знаходиться з протилежної сторони від лицевої частини виробу. Довжина румпи кахлів для різних періодів еволюції кахлярства є різною. Для більш давніх українських кахлів, які датовано XIV–XV ст., вона довша і приблизно становить 9–12 см. Для кахельних виробів пізнішого часу, що припадає на XVIII–XIX ст., румпа майже вдвічі коротша. Призначення румпи полягало у надійному кріпленні кахля до пічної основи. Із-за специфічного вигляду майстри нерідко її ще називають “коміром” або “комірцем”.

Фрагменти керамічного посуду, кутових частин, лицевої поверхні та “комірців” кількох (прибл. 4–5) гладеньких кахлів блідого сіро-коричневого кольору без поливи й орнаменту випадково виявили будівельники під час копання каналу для встановлення дренажних труб у внутрішньому дворі Унівської Святоуспенської лаври восени 1999 р. Результати археологічного обстеження пам’ятки на місці проведення земляних робіт, у яких взяли участь завідувач відділу археології слов’ян Інституту археології НАН України Володимир Баран, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ Михайло Филипчук та автор статті, показали, що культурний шар зруйнований будівельними роботами, можливо, у ході будівництва монастирської церкви ще наприкінці XVI або на початку XVII ст. Супровідний речовий матеріал (фрагменти давньоруських горщиків XIII ст.) засвідчив, що пам’ятка відноситься до княжого періоду історії України. Однак склад керамічного тіста, ступінь випалу, колір кахлів помітно відрізнявся від уламків посуду, що дало підстави висловити припущення про пізніше походження кахельних виробів. Тоді ж на Чернечій горі в Уневі, де в пізньому середньовіччі знаходився жіночий монастир, виявлено

кілька фрагментів посуду, а також кахлі з поливою та без поливи, з нанесеним рисунком і різними рельєфними зображеннями, серед яких переважали рослинні мотиви. Це відкрило перспективи виконання на пам'ятках Унівських монастирів довготривалих археологічних робіт, які не тільки сприяли відкриттю низки невідомих досі археологічних об'єктів (в'їзна брама, кутові вежі, оборонні вали, фундаменти храму, напівземляні чернечі келії, різні виробництва та ін.), але й зібрати цінні археологічні знахідки, окремі з яких виступали добрим датувальним матеріалом. Перш за все, йдеться про монети та вінчики гончарних посудин. Лише за підсумками досліджень 2000 р. в Уневі знайдено 384 фрагменти кахлів [Берест, 2002, с. 273], які різнилися між собою вище наведеними ознаками. Враховуючи велику кількість матеріалу, зібраного впродовж тривалого періоду археологічних досліджень, зупинимося на найважливіших групах кахлів Унівських монастирів.

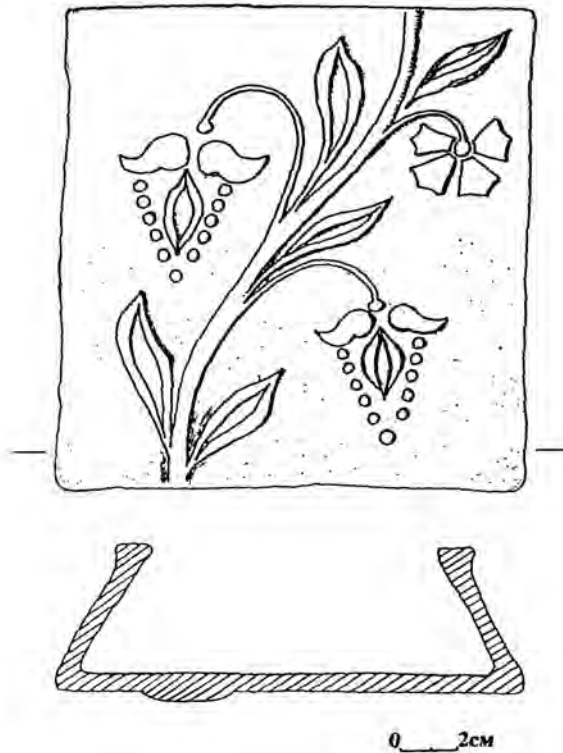

Рис. 3. Кахель XVII–XVIII ст. з археологічних розкопок Унівських монастирів
Fig. 3. Tiles from XVII–XVIII centuries from archaeological excavations of Univ cloisters

Варто зауважити, що знахідки наведених вище фрагментів кахлів без поливи згодом виявлено ще у кількох місцях пам'ятки, але в жодному випадку це не дало змоги ідентифікувати їх з житлом чи окремою спорудою. Наприклад, їх знайдено під час перерізу підшви зруйнованого оборонного валу монастиря [Берест, 2003а, с. 11–18, 21]. Насипний оборонний вал монастиря збудований не пізніше першої половини XIII ст., але його повне руйнування відбулося на початку XIX ст. [Буцманюк, 1904, с. 14]. Кілька подібних кахлів без поливи знайдено у заповненні камер румовища (в'їзна брама обителі, яку зруйновано в середині XVII ст.), а також поблизу фундаментів митрополичих палат, які збудовано на початку XIX ст. Варто зауважити, що досить часто супровідним матеріалом виступав керамічний посуд XIV ст. [Берест, 2003а, с. 18], що дає підстави датувати цю групу кахлів зазначеним періодом.

Нам не вдалося виявити цілого неорнаментованого, без поливи кахля і навіть скласти його з фрагментів, тому, на основі наявних фрагментів, висловлюємо припущення, що його приблизний розмір склав 17–19×13–14 см. “Комірць” мав висоту близько 12 см та кутовий нахил 82–85°, скерований до центральної частини кахля. Зовнішній край “комірця” мав бортик, плавно розхилений назовні та потовщений у вигляді валика. Товщина стінок кахля різна і коливається від 0,5 до 1,5 см. У внутрішній частині виробу простежено відбитки пальців та інші характерні ознаки ручної роботи. Теж саме можна сказати про кутові з'єднання румпи.

Більш цікавими і цінними в інформативному плані є кахлі з нанесеними зображеннями. Зображення на лицевій частині кахля стає основним елементом декору. Порівняння однотипних кахлів, виявлених під час проведення розкопок в Уневі, дають підстави стверджувати, що рисунок на лицевій поверхні кахля створювали за допомогою спеціальної форми – матриці, яка, на нашу думку, могла бути виготовлена з дерева, каменя, металу чи іншого матеріалу.

Про існування спеціальних матриць для виготовлення кахельних виробів згадував у своїх публікаціях Петро Лінинський – один з найвідоміших сучасних українських колекціонерів

середньовічних кахлів. Найоптимальнішими виявилися дерев'яні матриці, які давали змогу майстру за допомогою металевого різця на дерев'яній дощечці (матриці) створювати неймовірно цікаві, складні міфічні зображення різних істот, людей, тварин, птахів, плазунів, реальні сценки навколишньої природи, відображення різних предметів, культової символіки, рослинних мотивів, геометричних фігур тощо.

Варто зауважити, що найбільша кількість рельєфних зображень, знайдених в Уневі, припадає на рослинні мотиви. Кахлі мають асиметричну форму. Крім того, серед них треба виділити дві окремі групи. Перша з них – вироби без поливи, друга – з поливою. Вони доволі різноманітні, але усі мають чітко визначену верхню та нижню сторони, бо в іншому випадку зображення виходить перевернутим і втрачає свій зміст. Так на одному з кахлів першої групи (рис. 2; фото 37) в центрі лицевої частини зображено рослинну галузку, яка в нижній частині зліва та справа має по одному листочку, дещо вище – по одному суцвіттю, далі – по одному відростку і по середині – один пишно розквітлий бутон. Навколо галузки знаходиться округле обрамлення у вигляді лаврового вінка. Вінок перев'язаний тасьмою у верхній та нижній частинах. У чотирьох кутах кахля теж є нанесені зображення. Так, у лівому й правому кутах нижньої частини зображено по одному рівнораменному хресту, а у верхній частині – в обох кутах по одній відкритій насинині кісточкового плоду. По зовнішньому контуру кахля нерівно вирізьблено бортик, який ледь виступає, а у нижніх куткових частинах плавно переходить у зображення, що нагадують рослинні завитки, а у верхніх, крім цього, – невеличкі листкоподібні фігурки (рис. 2).

На підставі супровідних матеріалів – нумізматичних знахідок, а саме так званих шелягів – мідних монет (1566, 1572) часу правління польського короля Сигізмунда-Августа, уламків керамічного посуду – цю групу кахлів можна датувати періодом XV–XVI ст. Розмір кахля складає 20×18×9 см. Щодо розмірів кахлів цієї групи порівняно з попередньою, то можна стверджувати про тенденцію до створення кахлярами виробів квадратної форми, а також поступове зменшення висоти “комірця” і товщини стінок виробу.

На особливу увагу серед кахельних виробів без поливи заслуговує карнизний кахель. Його використовували для додаткового оздоблення печей. Зазвичай лицева частина кахля має прямокутну форму. Проте поверхня виробу може бути пласкою або опуклою. Складнішими у виготовленні вважають вироби опуклої форми (рис. 2). Як засвідчило порівняння рельєфного зображення однотипних виробів, для їхнього виготовлення також використовували матриці. Традиція виготовлення виробів на матриці з кінця XVI–поч. XVII ст. у кахлярстві набувала особливого розвитку. Кахлі мали різні розміри. Розмір лицевої поверхні одного із кахлів, який мав відлану румпу, складав 19,5×8,5 см. Помітно зросла якість та міцність кахельних виробів, зменшилася товщина їхніх стінок, яка коливалася

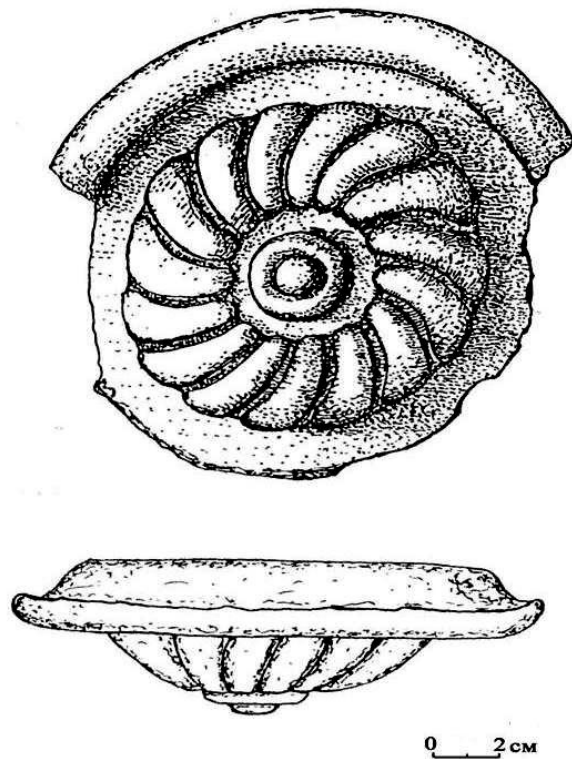

Рис. 4. Кахельна розетка XVI–XVII ст. з археологічних розкопок Унівських монастирів
Fig. 4. Tile rosette from XVI–XVII centuries from archaeological excavations of Univ cloisters

від 1,2 до 1,6 см. Проте у кахлярському комплексі продовжують домінувати вироби з рослинними мотивами.

Традицію використання кахлів з рельєфним рослинним орнаментом простежено на археологічних знахідках з Унева і в наступних століттях (рис. 3; фото 37). У XVII–XVIII ст. помітно зростає міцність, витонченість та художня якість рельєфно орнаментованих кахельних виробів. Для прикладу, наведемо ще один кахель без поливи (рис. 3). Він має характерний цеглястий колір, незначну асиметрію сторін, квадратну форму лицевої частини та помітно зменшену порівняно з попередніми виробами висоту румпи. Про це свідчить його розмір 18,5×18,5×5,5 см. Подібні кахлі виявлено у Звенигороді і на підставі знахідок монет датовано XVII–XVIII ст. [Свешников, Гупало, 1994, с. 143].

Кохлярський комплекс суттєво доповнюють керамічні розетки. Як зазначено вище, вони були різних форм та розмірів, що, на нашу думку, перш за все залежало від уподобань майстра. Розетки використовували для закриття спеціально створених отворів в печах, для їхнього ефективного функціонування (з метою очищення газопровідних каналів печі від сажі, попелу тощо). Найбільшого поширення в Унівських монастирях набули розетки округлої форми (рис. 4). Їхній розмір залежав від отвору у кахлі. Товщина стінок розеток є близькою до товщини стінок кахлів певного періоду. Часто розетки мають плавну випуклу форму та цікаву орнаментацию.

Окрему групу Унівських кахлів представляють кахельні вироби зі скляною поливою, нанесеними малюнками, однак вони стануть предметом наших наступних публікацій.

На завершення зазначимо, що кахлі з Унівських монастирів представляють цінне культурне надбання українського народу періоду пізнього середньовіччя, нового та новітнього часу, адже подібні вироби також виявлено на багатьох інших пам'ятках, що свідчить про спільне існування господарсько-виробничого комплексу, певні уподобання та процес поступової еволюції кахлярства.

ЛІТЕРАТУРА

- Берест Р.* (2002). Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. // АДЛУ. – Львів. – Вип. 5. – С. 267–290.
- Берест Р.* (2003). Викопа кераміка як носій історичної інформації // Український керамологічний журнал. – Полтава. – Вип. 7. – С. 13–18.
- Берест Р.Я.* (2003а). Звіт про підсумки роботи по науково-дослідній темі “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря за 2003 рік” // Архів Науково-дослідної частини ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів. – 46 с.
- Берест Р.* (2013). Рятівні археологічні дослідження на пам'ятці липицької культури біля села Ганачівка // МДАПВ. – Львів. – Вип. 17. – С. 187–194.
- Буцманюк І.* (1904). Унів і його монастирі. – Жовква. – 134 с.
- Кошовий О.П.* (1988). Будівельна кераміка України. – К.: Наук. думка. – 134 с.
- Свешников И.К., Гупало В.Д.* (1994). Керамика, датированная кладами монет // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993. – Rzeszów. – S. 139–148.
- Renner J.* (1994). Grupa znalezisk kaflowych. Przyczek do badań historii kaflarstwa polskiego // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993. – Rzeszów. – S. 21–31.
- Lubelczyk A.* (1994). Ceramica średniowieczna i nowożytna z Będziemyśla. Z pozostałości dworu obronnego // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993. – Rzeszów. – S. 73–94.
- Czopek S.* (1994). Renesansowe kafle z Będziemyśla // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993. – Rzeszów. – S. 95–120.

REFERENCES

- Berest, R. (2002). Arkheolohichni doslidzhennia davnoho monastyrskoho kompleksu v Unevi u 2000 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 5. Lviv, 267–290 (in Ukrainian).
- Berest, R. (2003). Vykopna keramika yak nosii istorychnoi informatsii. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 7. Poltava, 13–18 (in Ukrainian).
- Berest, R.Ia. (2003a). *Zvit pro pidsumky roboty po naukovo-doslidnii temi "Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia serednovichnoho Univskoho monastyria za 2003 rik"*. Arkhiv Naukovo-doslidnoi chastyny LNU im. Ivana Franka. Lviv, 46 pp. (in Ukrainian).
- Berest, R. (2013). Riativni arkheolohichni doslidzhennia na pam'iatsti lypytskoi kultury bilia sela Hanachivka. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17. Lviv, 187–194 (in Ukrainian).
- Butsmaniuk, I. (1904). *Univ i yeho monastyri*. Zhovkva, 134 pp. (in Ukrainian).
- Koshovyi, O.P. (1988). *Budivelna keramika Ukrainy*. Kyiv.: Nauk. Dumka, 134 pp. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I.K., & Gupalo, V.D. (1994). Keramika, datirovannaja kladami monet. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993*. Rzeszów, 139–148 (in Russian).
- Renner, J. (1994). Grupa znalezisk kaflowych. Przycznek do badań historii kaflarstwa polskiego. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993*. Rzeszów, 21–31.
- Lubelczyk, A. (1994). Ceramica średniowieczna i nowożytna z Będziemyśla. Z pozostałości dworu obronnego. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993*. Rzeszów, 73–94.
- Czopek, S. (1994). Renesansowe kafle z Będziemyśla. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993*. Rzeszów, 95–120.

*Стаття: надійшла до редакції 22.11.2016
прийнята до друку 29.11.2016*

**CERAMIC TILES WITHOUT GLAZE
FROM THE EXCAVATIONS OF UNIV CLOISTERS**

Roman BEREST

*Lviv Institute of economy and tourism,
Mentsynskyi Str., 8, 79007, Lviv, Ukraine, e-mail: berest_liet@ukr.net*

Importance of ceramic production in economic activity is noted at the article and one of its special areas is considered – tile-making is considered here. The relatively late mastering of producing of tiles by craftsman on the territory of Old Rus', exceptional value of tile-making products in the field of applied arts, certain features of monastic existence are emphasized. Various factors that influenced on the development of tile-making and increase of its public value in the Ukrainian Sub-Carpathians are analyzed. The most typical tile products that were found during archaeological excavations of the Univ cloisters are characterized and illustrated. Their classification created according to different characteristics.

Key words: archaeological researches, tiles, ceramic production, cloister, craftsmen, excavations, tile products, sites.